

УДК 378.014.5

Марина В. Скиба

Київський національний університет технології та дизайну
**КЛЮЧОВІ НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО
СЕРЕДОВИЩА ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО
КАПІТАЛУ В КОНТЕКСТІ ЗРОСТАННЯ РІВНЯ ЯКОСТІ
НАДАННЯ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ**

Застосування аналізу наукових джерел, аналітичного, статистичного, табличного та інших наукових методів дослідження дозволяє з'ясувати основні характеристики сучасного стану вищої освіти в Україні, визначити основні чинники, що обумовлюють недостатньо високий рівень якості надання освітніх послуг та розробити рекомендації щодо удосконалення інституційного середовища на рівні держави та ЗВО.

Ключові слова: людський капітал; рівень якості; вища освіта; заклади вищої освіти.

Марина В. Скиба

Киевский национальный университет технологий и дизайна
**КЛЮЧЕВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ
ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ СРЕДЫ ФОРМИРОВАНИЯ И
РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В КОНТЕКСТЕ
РОСТА УРОВНЯ КАЧЕСТВА ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ**

Задействование анализа научных источников, аналитического, статистического, табличного и других научных методов исследования позволяет выяснить основные характеристики современного состояния высшего образования в Украине, определить основные факторы, которые влияют на недостаточно высокий уровень качества предоставления образовательных услуг и разработать рекомендации направленные на усовершенствование институциональной среды на уровне государства и ВУЗов.

Ключевые слова: человеческий капитал; уровень качества; высшее образование; высшие учебные заведения.

Maryna V. Skyba

Kyiv National University of Technologies and Design
**KEY DIRECTIONS FOR IMPROVING THE INSTITUTIONAL
ENVIRONMENT OF FORMATION AND HUMAN CAPITAL
DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF GROWTH OF THE QUALITY
OF EDUCATIONAL PROVISION SUPPLY**

At the article author used the analysis of scientific sources, analytical, statistical, tabular and other scientific methods of research. Author determined main characteristics of the current state of higher education in Ukraine, main

factors that determine the insufficient quality of educational services and propose some recommendations.

Keywords: *human capital; level of quality; higher education; institutions of higher education.*

Постановка проблеми. Питома вага людського капіталу становить до 80 % у національному багатстві розвинених країн, приріст якого визначається умовами, створеними для розкриття людського потенціалу [1, с. 354]. Розкриття людського капіталу є неможливим без освіти. Саме освіта в Інчхонській декларації «Освіта – 2030» визнається необхідною умовою розкриття людського капіталу та стійкого розвитку [2].

Підвищення якості надання освітніх послуг актуалізує проблему здійснення інституційних змін у сфері освіти в Україні. Необхідним є реформування системи вищої освіти, формування її як динамічної, гнучкої, адаптивної, ефективної системи здатної до адаптації та конвергенції в умовах європейської інтеграції.

Аналіз останніх публікацій. Теоретичним засадам та практичним аспектам діяльності ЗВО присвячені праці багатьох вітчизняних вчених. Так, Ю. Вітренко досліджує економічні відносини у системі вищої освіти, їх модернізацію в умовах інноваційної економіки [3]. професійна освіта в системі економічних досліджень та сучасні глобальні виклики функціонування професійної вищої освіти України розглянуті у працях І. Грищенко [4, 5], всебічний аналіз стану і розвитку національної освіти за 25-річний період незалежності України, актуальні проблеми освітньої сфери, причини їх виникнення, шляхи модернізації вітчизняної освіти в контексті глобалізації, європейської інтеграції та національної самоідентифікації висвітлено у праці В. Кременя, В. Лугового, А. Гуржій та інших вчених [6]. Актуальність тематики дослідження, значна увага науковців до проблеми формування інституційного середовища розвитку людського капіталу потребує здійснення подальших досліджень.

Метою статті є визначення основних характеристик сучасного стану вищої освіти в Україні та напрямів удосконалення інституційного середовища щодо формування та розвитку людського капіталу з метою зростання рівня якості надання освітніх послуг.

Основні результати. Відповідно до міжнародних документів якість вищої освіти є багатовимірною концепцією, що включає всі основні функції та різновиди діяльності ВНЗ, спрямовані на забезпечення випускникові можливостей швидко й ефективно включитися в трудову діяльність в інтересах суспільства, роботодавця та задля власної користі [7].

Якість вищої освіти також, включає всі аспекти діяльності вищого навчального закладу: навчальні та академічні програми, наукову і

дослідницьку роботу, професорсько-викладацький склад і студентів, навчально-матеріальну базу і ресурси [8].

Формальними показниками, що засвідчують рівень якості ВНЗ є проходження закладом процедур ліцензування, акредитації, що визначені МОН України, процедур акредитації за оціночними критеріями Європейської Асоціації із забезпечення якості вищої освіти, Європейської Асоціації Університетів, Європейської Асоціації вищих навчальних закладів та ін. Одним із непрямих показників, що відображає діяльність ЗВО є його включення у міжнародні рейтинги. Наприклад, у Топ-10 міжнародного академічного рейтингу університетів (ARWU) [9], який оцінює ЗВО за розміром навчального закладу, кількістю лауреатів Нобелівської, Філдсівської премій, цитованістю та кількістю статей в журналах Nature і Science входять 9 американських та 1 заклад Великої Британії: Harvard, Stanford, Cambridge, MIT, UC Berkeley, Princeton, Oxford, Columbia, Caltech, Chicago. У 2014 році Україна посідала 42 місце у світовому рейтингу Universitas 21, а за якістю математичної та наукової освіти – 30 позицію. За Глобальним індексом конкурентоспроможності талантів 2017 року Україна посіла 69 місце з 118 країн. Традиційно людські ресурси в державі відзначаються досить високим освітньо-кваліфікаційним рівнем, а Україна залишається серед лідерів за часткою осіб з вищою освітою. Так, українські ЗВО (ХНУ імені В.Н. Каразіна, КНУ імені Т.Г. Шевченка, НТУУ «КПІ», НТУ «ХПІ», Сумський державний університет, Національний університет «Львівська політехніка») представлені в іншому рейтингу QS World University Rankings-2018, який оцінює ЗВО за активністю та якістю НДР, оцінкою роботодавцями, кар'єрним потенціалом, викладанням, інтернаціоналізацію [10].

Використання статистичного, табличного та інших наукових методів дослідження дозволяє з'ясувати основні характеристики сучасного стану вищої освіти в Україні, якими є:

- **домінування частки державних навчальних закладів у структурі навчальних закладів.** Так, частка приватних вищих навчальних закладів у загальній структурі вищих навчальних закладів не висока порівняно з країнами ЄС;

- **зупинення тенденції скорочення кількості вищих навчальних закладів в Україні, яка прослідковувалась у 2004–2016 рр.** Станом на 2017–18 н. р. в Україні діяли 372 коледжі, технікуми, професійно-технічні училища (1-й та 2-й рівні акредитації); 289 університетів, академій та інститутів (3-й та 4-й рівні акредитації);

- **стійка тенденція щодо зменшення кількості студентів, що навчаються у вітчизняних ЗВО, яка мала місце у 2010–2011 н. р. продовжилась і в 2017–2018 н. р.** Щодо іноземних студентів, то їх кількість у вітчизняних ЗВО також зменшилась. Так, якщо у 2012–2013 рр.

кількість іноземних студентів які навчаються у ЗВО III–IV рівнів акредитації становила – 48,9 тис. осіб, і у 2014–2015 рр. зросла до 56,8 тис. осіб., то у 2017–18 н. р. зменшилась до 48,8 тис. осіб. Варто зазначити, що молодь з країн ЄС не вирізняється прагненням здобувати вищу освіту в Україні (кількість студентів з Польщі – 616 (689 осіб у 2014–2015 н. р., Данії – 6 ос. (5 ос.)). В Україні навчаються студенти з Індії, кількість яких збільшилась майже у 2 рази у порівнянні з 2014–2015 н. р. і становила – 7666 ос.; Марокко – 3529 ос. (збільшилась у 1,7 рази). У 3,67 рази зменшилась кількість студентів з Туркменістану і становила 3669 ос., у 1,38 рази з Азербайджану – 6690 ос. Зменшилась кількість студентів з Нігерії (2705 ос.), Єгипту (1884), Узбекистану (1867 ос.), Китаю (1269 ос.).

Таблиця 1

Динаміка чисельності ЗВО III–IV рівнів акредитації та чисельності студентів, 2010–2017 рр.

Показники	2010/11	2012/13	2014/15	2015/16	2017/18	2010–2017	
						од.	%
Кількість ВНЗ (III–IV)	330	316	277	288	289	41	12
державною та комунальною	231	220	197	208	212	19	8
приватною	99	96	80	80	77	22	22
Кількість студентів усього, ос.	2066667	1770311	1437955	1375160	1329964	736703	36
Кількість студентів на 10 тисяч населення*	476	410	335	322	314	162	34

* У розрахунку використано чисельність наявного населення: для даних за 2010/11 н. р. – на 01.01.2011, за 2011/12 – на 01.01.2012, за 2012/13 – на 01.01.2013, за 2013/14 – на 01.01.2014, за 2014/15 – чисельність (за оцінкою) на 01.01.2015, за 2015/16 – чисельність (за оцінкою) на 01.01.2016, за 2016/17 – чисельність (за оцінкою) на 01.01.2017, за 2017/18 – чисельність (за оцінкою) на 01.12.2017.

Основними чинниками, що обумовлюють недостатньо високий рівень якості освітніх послуг є неузгодженість окремих норм чинного законодавства у сфері вищої освіти, не належний рівень фінансування закладів вищої освіти та ін.

Так, за останні роки відбулось суттєве зменшення видатків зведеного бюджету на освіту як відсотку від ВВП. Так, якщо у 2015 році видатки становили 1,56%, то у 2017 р. вони були менше 1,29% від ВВП.

Таблиця 2

Видатки зведеного бюджету на освіту, 2000-2017 рр.

Показники	Роки					
	2000 ¹	2005 ¹	2010 ¹	2015 ²	2016 ²	2017 ^{2,3}
Загальні видатки зведеного бюджету, млн грн	2285,5 0	7934,1 0	24998, 40	30981, 80	24998, 40	38681, 07
Видатки у % до загальних видатків	4,70	5,73	6,62	4,56	6,62	3,66
Видатки у % до ВВП	1,30	1,80	2,31	1,56	1,48	>1,29

¹ Включаючи видатки бюджетів Автономної Республіки Крим та м. Севастополя.

² Без урахування видатків бюджетів Автономної Республіки Крим та м. Севастополя.

³ На 01.03.2018.

У сфері вищої освіти існує потреба розробити механізм фінансування, що дозволить забезпечити достатньо високий рівень якості підготовки фахівців та фінансування наукових досліджень у вищій школі. Частково можна погодитись з вченими, які досліджують суспільні інститути, і приходять до висновку, що заклади вищої освіти продовжують вважатися «утриманцями», наводячи той факт, що усі державні і комунальні ЗВО до цього часу перебувають у статусі «бюджетна установа», які відповідно до Бюджетного кодексу України «повністю утримується за рахунок державного чи місцевого бюджету» і є неприбутковими. У той же час, результати економічної діяльності ЗВО є невід’ємною складовою ринкової економіки, а результати економічної діяльності у сфері вищої освіти – послуги вищої освіти, є одними із складових ВВП. Отже, існує невідповідність діючої моделі економічної діяльності вищої освіти принципам вільної ринкової економіки [3]. Одним із підтверджень такого висновку може слугувати Рішення Комітету з питань науки і освіти № 54 від 21 грудня 2016 року «Про стан впровадження Закону України «Про вищу освіту», в якому зазначено: «Кардинальних змін потребує ... система фінансування вищої освіти, яка ... є непрозорою і неефективною, не відповідає викликам сучасності та засадам формування єдиного європейського освітнього простору. А держава продовжує розглядати витрати на вищу освіту як елемент соціальної політики, а не як інвестиції в людський капітал, що створює умови для зростання і розвитку країни у майбутньому. Тому, на сьогодні назріла потреба прийняття Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» щодо коштів закладів вищої освіти». Метою якого є створення законодавчого підґрунтя реалізації концепції автономності закладів вищої освіти державної та комунальної форм власності у спосіб передбачення фінансової самостійності таких закладів і на виконання прогресивних ідей, закладених у Законі України «Про вищу освіту».

Системним елементом вжиття заходів щодо вирішення проблеми зменшення кількості студентів у ЗВО та одним з напрямків залучення абітурієнтів до навчання у вітчизняних ВНЗ може бути популяризація концепції освіти упродовж життя, що є однією з провідних тенденцій сучасної освіти у світі. Варто зазначити, що концепція освіти упродовж життя розроблялась ще у другій третині ХХ ст. Більш високо освічені люди, відстоюючи свої права, формують попит на демократію [10]. У 1972 році у Токіо у межах третьої Міжнародної конференції з освіти дорослих було визначено право людини і народів на освіту, їх право безперервно отримувати знання. На початку ХХІ ст. Лісабонський саміт Ради Європи прийняв «Меморандум освіти упродовж життя» (березень 2000 р.), який визначив безперервну освіту основною програмою громадянського суспільства, соціальної єдності й зайнятості, що базується на принципах: нові базові знання і навички для всіх; збільшення інвестицій в людські ресурси; інноваційні методики викладання й навчання; нова система оцінки отриманої освіти; розвиток наставництва й консультивання; наближення освіти до місця проживання. На жаль, в Україні концепція освіти упродовж життя не набула широкого розповсюдження. Тож, навчання протягом життя має приділятися більше уваги, адже знання дуже швидко застарівають і потребують безперервного оновлення [12]. Доцільним є під час навчального процесу приділяти увагу таким важливим питанням як глобальна громадянськість, боротьба з екстремізмом, розповсюдження цінностей свободи, толерантності, недискримінації.

Одним з важливих напрямків є співпраця освіти, науки та бізнесу. Міжнародний досвід доводить ефективність таких видів співпраці бізнесу і установ вищої освіти, як: організація та проведення спільних дослідних проєктів, партнерство в публікації результатів наукових винаходів; залучення представників підприємств, бізнес-організацій до безпосередньої участі в управлінні навчальним процесом, зокрема, шляхом участі у розробці та впровадженні навчальних програм, курсів, тренінгів, семінарів та ін.; спільне використання патентів та авторських прав; створення дочірніх підрозділів корпорацій, інкубаторів нових наукових розробок та бізнес моделей; організація та проходження виробничої практики студентами на підприємствах та організаціях тощо.

Однією із вимог сучасного суспільства, обумовленою інтеграцією у світову спільноту є знання іноземних мов. Адже, сучасний світ потребує фахівців, які вільно володіють іноземною мовою не лише на побутовому а й на професійному рівнях. Тому, необхідним є інтенсифікувати вивчення іноземної мови у вищих навчальних закладах використовуючи найсучасніші методики, активно використовуючи сучасні інформаційні технології, що забезпечує навчання інтерактивними формами

діяльності, дозволяє використовувати мультимедійні засоби і характеризується високим рівнем продуктивності у навчальному процесі.

Одним з важливих напрямків є широке впровадження ІКТ в освітньо-навчальний процес. Активне використання інформаційно-комунікаційних технологій загалом у навчальному процесі дозволяє створювати, одержувати доступ, зберігати, передавати та змінювати інформацію сприяє економії часу і зусиль, що позначається на раціоналізації навчальної діяльності. Підвищенню ефективності навчальної роботи сприятиме розробка з використанням ІКТ дидактичного забезпечення навчального процесу. Важливим навчальним ресурсом у сучасному ВНЗ є високошвидкісний Інтернет, використання якого дозволяє не лише отримати доступ до джерел додаткових матеріалів для викладачів та студентів, а й використовувати on-line підключення апаратури до мережі під час аудиторних занять. На сучасному етапі трансформуються завдання викладача, який має спрямувати студента на вміння орієнтуватись у глобальній мережі, де існує великий обсяг інформації та ефективно використовувати необхідний масив інформації під час виконання індивідуальних творчих завдань, написання курсових робіт, розробки проектів та ін. Полегшити пошукову діяльність в глобальній мережі може оволодіння знаннями іноземних мов.

Орієнтація на споживача освітніх послуг вимагає удосконалення організації профорієнтаційної роботи на основі аналізу попиту освітніх послуг з урахуванням потреб та вимог замовників освітніх послуг (держави, учнів, батьків майбутніх абітурієнтів, роботодавців та ін.).

Одним з напрямів підвищення рівня якості надання освітніх послуг є посилення практичної підготовки студентів. Адже, студенти мають вміння застосовувати теоретичні знання у їх практичній діяльності, що може мати наслідком ускладнення пошуку роботи, адаптації випускників ЗВО на їх майбутньому робочому місці та ін. Тому, важливим є при організації виробничої практики проводити попередні консультації з потенційними роботодавцями узгоджуючи основні напрями, обсяги, види практичної підготовки, терміни її проведення та ін.

Висновки. Застосування аналізу наукових джерел, аналітичного, статистичного, табличного та інших наукових методів дослідження дозволяє з'ясувати основні характеристики сучасного стану вищої освіти в Україні, визначити основні чинники, що обумовлюють недостатньо високий рівень якості надання освітніх послуг та розробити рекомендації щодо удосконалення інституційного середовища формування та розвитку людського капіталу.

Забезпечення сталого економічного розвитку на основі інноваційної моделі розвитку потребує активізації людського капіталу, використання

його як провідного фактору суспільного виробництва, що є неможливим без удосконалення інституційного середовища вищої освіти.

Для сучасного стану вищої освіти характерним є:

- домінування частки державних навчальних закладів у структурі навчальних закладів;

- зупинення тенденції скорочення кількості вищих навчальних закладів в Україні, яка прослідковувалась у 2004–2016 роках. Станом на 2017–18 н. р. в Україні діяли 372 коледжі, технікуми, професійно-технічні училища (1-й та 2-й рівні акредитації); 289 університетів, академій та інститутів (3-й та 4-й рівні акредитації);

- стійка тенденція щодо зменшення кількості студентів, що навчаються у вітчизняних ЗВО, яка мала місце у 2010–2011 н. р. продовжилась і в 2017–2018 н. р. У тому числі відбувається зменшення кількості іноземних студентів у вітчизняних ЗВО.

Основними чинниками, що обумовлюють недостатньо високий рівень якості освітніх послуг є: неузгодженість окремих норм чинного законодавства у сфері вищої освіти, не належний рівень фінансування закладів вищої освіти та ін. Зменшення видатків зведеного бюджету на освіту як відсотку від ВВП (2015 р. – 1,56%, 2017 р. – менше 1,29% від ВВП).

Отже, забезпечення випускникові можливостей швидко й ефективно включитися в трудову діяльність в інтересах суспільства, роботодавця та задля власної користі потребує інституційного забезпечення, формування організаційно-правової основи діяльності ЗВО. Що у свою чергу потребує активізації зусиль держави щодо розробки та прийняття нормативно-правових актів у сфері вищої освіти. Зокрема, необхідним є прийняття Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» щодо коштів закладів вищої освіти» з метою створення законодавчого підґрунтя реалізації концепції автономності закладів вищої освіти державної та комунальної форм власності, шляхом передбачення фінансової самостійності таких закладів на виконання прогресивних ідей, закладених у Законі України «Про вищу освіту».

На рівні ЗВО важливим є: вироблення механізмів підтримки старих та налагодження нових взаємодій щодо практичної підготовки студентів, що сприятиме формуванню вміння застосовувати набуті теоретичні знання у практичній діяльності та набуттю студентами професійних компетентностей; сформувати новітні інституційні утворення у формі університетсько-виробничого партнерства, що сприятиме налагодженню взаємозв'язку теорії і практики, наукою і виробництвом; систематично та комплексно впроваджувати ІКТ в діяльність ВНЗ (зокрема, шляхом забезпечення високошвидкісним Інтернетом та ін.); мотивувати науково-педагогічних працівників до: підвищення кваліфікації, професійного зростання, самовдосконалення, творчого пошуку, впровадження

інноваційних технологій у викладацькій та науковій роботі, ведення здорового способу життя, відпочинку шляхом: підвищення рівня заробітної плати, організації курсів вивчення іноземних мов, міжнародних стажувань, конференцій, семінарів, тренінгів; забезпечення санаторно-курортного лікування відповідно до потреб та ін; система управління професійною вищою освітою, яка особливо тісно пов'язана зі сферою праці, відтак, повинна передбачати й відповідно реагувати на зміни, що відбуваються на ринку праці, модернізувати професії, спеціальності і кваліфікації, необхідні як для успішного економічно-соціального розвитку, так і для кар'єрного зростання в умовах ринкової економіки, інноваційного типу прогресу [5].

Література

1. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». – К.: НІСД, 2015. – 684 с.
2. Рамки дій «Освіта 2030» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/ED/ED_new/pdf/FFA-ENG-27Oct15.pdf.
3. Економічна безпека України : монографія / [В. Г. Федоренко, І. М. Грищенко, О. В. Ольшанська, А. О. Мельник, Т. Є. Воронкова та ін.] ; за ред. В. Г. Федоренка, І. М. Грищенка, Т. Є. Воронкової. – Київ : ТОВ "ДКС центр", 2017. – 462 с.
4. Економічні відносини у системі вищої освіти: модернізація в умовах інноваційної економіки: монографія / Авт. кол.: Ю. Вітренко, В. Ворона, Д. Кірієнко, В. Ковтунець, С. Мельник, О. Мусієнко; за ред. Ю. Вітренка. – К.: Інститут вищої освіти НАПН України, 2017. – 187 с.
5. Грищенко І. М. Професійна освіта в системі економічних досліджень монографія / І. М. Грищенко. – К.: КНУТД; вид-во Грамота, 2014. – 384 с.
6. Грищенко І. М. Глобальні виклики функціонування професійної вищої освіти України [Електронний ресурс] / І. М. Грищенко, В. Г. Щербак – Режим доступу: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/9639/1/V121_P008-025.pdf.
7. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України; редкол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), А. М. Гуржій (заст. голови), О. Я. Савченко (заст. голови); за заг. ред. В. Г. Кременя. – К.: Педагогічна думка, 2016. – 448 с.
8. Реформа та розвиток вищої освіти. Програмний документ. – Париж: Вид-во: ЮНЕСКО, 1995. – 49 с.
9. Вища освіта України і Болонський процес: навч. посіб. / авт. кол.: М. Ф. Степко, Я. Я. Болюбаш, В. Д. Шинкарук, В. В. Грубінко, І. І. Бабин; за ред. В. Г. Кременя. – Тернопіль: Навчальна книга; Богдан, 2004. – 384 с.
10. Academic Ranking of World Universities 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.shanghairanking.com/ARWU2018.html>.
11. QS World University Rankings 2017/18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2018>.
12. Faure E. Learning to be: the world of education today and tomorrow/ E. Faure. – Paris, 1972. – 346 p.
13. Скиба М. В. Підвищення конкурентоспроможності ВНЗ України як чинника зростання рівня якості надання освітніх послуг / М. В. Скиба // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право: зб. наук. пр. – 2015. – Вип. 29. – С. 16–22.